

JOÓ ANDRÁS

BÁNFFY MIKLÓS 1943-AS ROMÁNIAI KÜLDETÉSE TÁGABB KONTEXTUSBAN

Bánffy Miklós 1943. júniusi, romániai tárgyalásainak történetét napjainkig többször feldolgozták már, magyar és román történészek is, így a végül elvetélt kísérlet eseménytörténete jól megismerhető. Az alábbi sorok írója (Kállay Miklós külpolitikájára vonatkozó korábbi kutatásai alapján) célszerűbbnek és érdekesebbnek vélte, hogy Bánffy küldetését és annak hátterét a háborús diplomácia tágabb összefüggéseibe helyezve mutassa be.¹ A tengelyhatalmi elköteleződés csapdájából szabadulni kívánó Románia, illetőleg Magyarország titkos diplomáciai erőfeszítéseivel kapcsolatosan, a források fényében feltáruló összefüggéseken keresztül – az újabb kutatások jóvoltából is – számos érdekes részlet tűnik elő.

*Adalékok Bánffy küldetésének előzményeihez –
hálók Londontól Bernig és Lisszabonig*

1942 őszén, majd a következő esztendő februárjában, svájci informális magyar-román érintkezések során *a nagyhatalmak játékszereivé* lett két ország megegyezése, a Szovjetunióval szembeni közös fellépésük vetődött fel. Az alábbi, követi közlésből vett részlet szemléletesen összegzi a kisállamok együttműködését szorgalmazó nézeteket: „Az angolok [...] nem lesznek elég erősek, hogy megakadályozzák az oroszok behatolását a Duna-medencébe, ha Románia és Magyarország [...] csak a kedvező pillanatot lesik, hogy mikor essenek egymásnak [...] Ellenben, ha még az angolszászok balkáni part-raszállása és az orosz veszély azonnalivá válása előtt létrejön az egyezés, annak csak az angolok is nagyon örülnének.”

Az idézett jelentés *a jövő reményeit* egy lengyel-román-magyar politikai szövetségben jelölte meg, amely *elég erős* lehetett volna a szovjet befolyás *temperálására*.² Az irat margójegyzetei szerint Budapesten nagyfokú helyeslésre találtak e gondolatok. A román részről felvetett nemhivatalos javaslatok tükrözték a londoni román emigráció vezetőjének, Viorel V. Tileának³ az álláspontját, aki híve volt az angolszászok által is szorgalmazott konföderációs (vagy föderatív) elképzeléseknek, így egy román-lengyel-magyar tengely sem volt tőle idegen gondolat.⁴ Budapesten azért lelhetett nyitott fülekre ez

az elképzelés, mivel a követi jelentések 1943 tavaszára optimistább beállítódást eredményeztek ebben a vonatkozásban. Az 1943-as év fordulópont volt viszont abban a tekintetben is, hogy egyáltalán még elképzelhető volt-e olyan reális forgatókönyv a háború lezárása tekintetében, amely szerint Magyarország, Románia és Bulgária úgy szakíthattak volna Németországgal, hogy ne kerüljenek egy füst alatt szovjet megszállás alá. Azzal is számolni lehetett, hogy egymás közötti viszonyukat új alapokra helyezhetik, mégpedig az angolszász hatalmak égisze alatt. Ameddig Sikorski⁵ lengyel emigráns kormánya kellő politikai súlyt képezett Londonban, a háborús erőviszonyok terén pedig nem bontakozott még ki a Szovjetunió nyomasztó főlénye, addig a különféle kezdeményezések ezen a téren ésszerűnek mutatkoztak. Mindazonáltal világos, hogy a brit nézőpont is igazodott az ekkorra már meghirdetett feltétel nélküli megadás elvéhez, a szovjet szempontokhoz és a szövetséges emigráns kormányok véleményéhez.⁶

A titkos diplomácia lisszaboni színterén Jan Kowalewski alezredes⁷ (korábbi bukaresti katonai attasé, Antonescu marsall korábbi személyes ismerőse) szötte a szálakat az úgynevezett Kontinentális Akció (Continental Action) érdekében, amelynek ambíciózus célja nem volt más, mint Hitler teljes szövetségesi táborának alkalmas időben történő leválasztása. A lengyel erőfeszítések legfőképp Romániára, Magyarországra és Olaszországra irányultak. Kowalewski nagyfokú bizalmat élvezett a Churchill kezdeményezésére 1940 júliusában, Londonban felállított Special Operations Executive (SOE) nevű szervezet irányítóinál, amely hírszerzési, szabotázs- és diverziós akciókon kívül a titkos politikai kapcsolatok kiépítését is feladatául kapta. A kooperáció során Kowalewski a lengyel érdekek mentén is tevékenykedett, mégpedig meglehetősen önállóan. Akár Románia, akár pedig Magyarország háborúból való kiugrásának a britek – bár nyilvánosan messzemenően respektálni igyekeztek Moszkva óhajait – igen nagy, adott pillanatban akár sorsdöntő jelentőséget is tulajdonítottak. Ezt jelzi, hogy 1943-ban Kowalewski céljaira 100 ezer font állt rendelkezésre a brit kormány jóvoltából.⁸

A román kapcsolatok informális csatornákon keresztül fennmaradtak Bukarestnek a német szövetség melletti elköteleződése és a hadüzenetek után is. Hamar kiderült azonban, hogy a londoni úgynevezett „szabad románok” (Tilea) szervezetének kezdeményezéseit az Antonescu-rezsim hazai ellenzéké nem tekinti magára nézve mérvadóknak – mindezt Iuliu Maniu, a román konzervatív ellenzék vezéralakja korán világossá is tette. A brit külügyminisztérium, a Foreign Office berkein belül sem volt osztatlan a lelkesedés a kollektív kiugrási tervek és a hozzájuk kapcsolódó, háború utáni föderációs elképzelések iránt sem. A tekintélyes tanácsadók némelyike kezdettől a Maniu képviselte irányzat mellett tört lándzsát.⁹ Az SOE állandó kapcsolatban maradt Maniuval (mint erre alább még történik utalás), aki ellenben a föderációk gondolatát nagyon pártolta.

A magyar külügyérek számára a különféle román diplomáciai kísérletek és béketapogatások hálóját figyelemmel kísérni, elemezni és értelmezni már abból kifolyólag sem tűnhetett könnyű feladatnak, mivel azok több szálon is futottak. A béketapogatások (*peace-feelers*) általában a magyar próbálkozásokkal párhuzamosan valamelyik semleges fővárosban történtek, főképp Bernben, Isztambulban vagy Lisszabonban. Egyrészt nem lehetett figyelmen kívül hagyni a Károly exkirály híveinek számító emigránsok tevékenységét, másrészt Tilea a lengyelek által segített mozgalmát, de figyelmet kellett szentelni az Antonescu-féle hivatalos manővereknek, amelyek lassanként fel is használták a már meglévő informális csatornákat.

Az említett Kowalewski-féle (valamint SOE-) manőverekbe – a korábban Antonescuék által leváltott követ – Jean (Ioan) Pangal¹⁰ révén (Wodianer Andor lisszaboni követ személye által) közvetlenül bekapcsolódott a magyar diplomácia. Ez még Bárdossy László miniszterelnöksége idején történt. Stratégiai célok mentén folytatott akcióra azonban Kowalewski csak 1943 elején kapott a londoni emigráns kormánytól tételes írásbeli instrukciókat, az Operation Tripod („Háromláb-hadművelet”) elnevezésű titkos stratégiai manőver keretében, amely Olaszországra, Magyarországra és Romániára összpontosított.¹¹ Az említett országok vonatkozásában a viszonylag távol eső portugál fővárosban az információk áramoltatására tágabb lehetőség nyílt, a tengelyszövetségesek hivatalos és nemhivatalos reprezentánsai pedig bőven kaptak információkat hazulról, kiváltképp addig, amíg a lengyel manőverektől még sikert remélhettek. Lisszabonban a Magyar Revíziós Liga jóvoltából vélhetően jól informáltak voltak Bánffy Miklós bukaresti missziójának mi-
benlétét illetően is.¹²

A hivatalos diplomáciai közeledés, Bánffy személyének kiválasztása, a magyar–román viszony enyhülése

A magyar–román viszony rendezésére hivatalos és kormány szinten elindult próbálkozás ösztönösege igencsak vitatható. A közeledésre egy 1942 decemberében Olaszországból érkező távirat tévedése adott alkalmat. A bukaresti olasz követ azt közölte ugyanis Mihai Antonescuval, hogy az egykor rettegett vasgárdista vezért, Horia Simát állítólag Magyarországról kísérték vissza német területre, ahonnan előzőleg egy internálótáborból megszökött.¹³ A román helyettes miniszterelnök hivatalos formában megköszönte a magyar kormány részéről tanúsított eljárást. Mire az olaszok rájöttek, hogy tévedésről volt szó, Kállay Miklós – a bukaresti követség ügyvivőjének javaslatával összhangban – kijelentette: ugyanúgy járt volna el ebben a kérdésben, mint az olaszok. Mihai Antonescu és a magyar miniszterelnök úgyszintén felhasználhatták az esetet arra, hogy óvatos lépéseket kezdjenek egymás irányába, amelyeket ek-

kor a körülmények kényszere is egyre jobban diktált. Eleinte Antonescu volt a kezdeményezőbb, mert a fronton lévő román hadsereg jelentékeny részben már december folyamán felmorzsolódott, míg később, a doni katasztrófa után inkább Kállay igyekezett a kontaktust fenntartani.¹⁴

Az 1942-es év végét a kezdeményezés a román kormány részéről érkezett, ami azzal magyarázható, hogy Bukarest magyar támadástól tartott, ami a sztálingrádi román katonai kudarc nyomán a két ország közötti erőegyensúly-eltolódás nyomán következhetett volna be. Ez a veszély, a román kormány megfontolásai alapján, csökkenthető volt a magyar kapcsolatok javításával. Magyarország azonban a kezdeményezésen keresztül sort kívánt keríteni azon ügyeknek a tisztázására (például a dél-erdélyi magyar kisebbség helyzetének kérdése), amelyek a második bécsi döntés óta állandó feszültségek forrásai voltak. A kétoldalú viszony javulásától Németország a tengely erőfeszítéseinek növelését várhatta. A keleti front harcaiban megfogyatkozott román erőket ráadásul szorosabb német irányítás alá vették ekkor.¹⁵

Román részről – mintegy sokat sejtetően – jelezték, hogy adott esetben *gyors* cselekvésre lesz szükség, mindazonáltal a függő kérdések *gyökeres* rendezése mellett. A magyar miniszterelnök kétsíkú tárgyalásokat ajánlott, egyrészt az akut problémák (például dél-erdélyi sérelmek) hivatalos szintű megbeszélését, másrészt kormányokon kívül álló személyek tájékoztató jellegű, politikai konverzációját. Mihai Antonescu decemberben azt nyilatkozta, hogy Magyarország és Románia között „nincsenek meg nem oldható problémák”. A bukaresti magyar ügyvivő előtt 1942. december 29-én kijelentette, hogy a „maga részéről” minden probléma „rendezésére kész” és azt „lehetőségesnek is tartja”. A magyar kormány maga is tárgyalási hajlandóságát jelezte. December 31-én a budapesti román követ a marsall és a miniszterelnök-helyettes pozitív szándékát tolmácsolta. A magyar kormány a bécsi döntéshez ragaszkodott bármilyen tárgyalás kiindulási alapjaként. Ennek ellenére 1943. január 6-án Antonescu a magyar ügyvivő és az olasz követ előtt is fenntartotta tárgyalási szándékát. Hangsúlyozta, „a jövő gondolatai” foglalkoztatják és a „szláv veszély”, amely Magyarországot és Romániát egyaránt fenyegeti, így kész a tárgyalásokra, és várja Kállay válaszát is. A magyar miniszterelnök január 18-án, a követ útján közölte Antonescual, hogy osztja felfogását a bolsevista veszélyről. Február 17-én Antonescu jelezte a magyar követnek: „a szláv veszedelem még nagyobb lett”, ezért *gyors* cselekvést javasol, és a bécsi döntést tárgyalások útján revízió alá kívánja venni. A magyar követ ez utóbbit természetesen elhárította. Antonescu ekkor az elszalasztott lehetőség miatt sajnálkozott. Február 25-én magyar kormány további tárgyalókészségét jelezte, az úgynevezett *gyökeres* rendezéshez pedig nagy tekintélyű, de kormányokon kívül álló személyek előzetes tárgyalását javasolta. Antonescu a javaslatot végül elfogadta. Március 17-én Kállay diplomáciai úton közölte, hogy az informális tárgyalásokra kijelölt személy Bánffy Miklós. A magyar

megbízott Bethlen István tanácsára Bánffy lett, román részről pedig Gheorghe Mironescu¹⁶ egyetemi tanárt, volt miniszterelnököt jelölték ki.¹⁷

A célok közti markáns különbségek már az előzetes üzenetváltások során kitűntek. A román fél a bécsi döntés felülvizsgálatát akarta elérni, magyar oldalról viszont éppen a *status quo*-hoz ragaszkodtak mint kiindulási alaphoz. Miközben Bánffy személyének kiválasztása tükrözte azt, hogy a magyar kormány felkészült, a két ország kapcsolataiban jártas politikust küldött, addig ez jóval kevésbé volt elmondható Mironescuról. Mihai Antonescu a bécsi döntés teljes elfogadhatatlanságából indult ki, és emiatt sem kívánt olyan személyt kijelölni, akivel a fennálló helyzet alapján lehetett volna részletkérdéseket megvitatni. Magyar részről a leglényegesebb cél a tájékozódás volt, valamint a románok aktuális álláspontjának alapos kipuhatolása.¹⁸

Miközben Antonescu a közeledés tekintetében kezdeményezően lépett fel, addig Berlinnél igyekezett a román pozíciókat biztosítani, és azt érzékeltetni, hogy Románia nem tehet több erőfeszítést a háborúban Németország mellett, amíg nem tudja biztonságban a hátát. A németek részére 1943 januárjában átadott román memorandum kiemelte, hogy a magyar parlamentben egyes képviselők (mint Bajcsy-Zsilinszky Endre) az erők tartalékolására és Románia megtámadására szólítottak fel. Arra is rámutattak, hogy Kállay bizonytalan tényező lehet, ha a keleti fronton romlik a helyzet.¹⁹

Mind román, mind magyar részről felismerték a közös szövetségben való részvétel fonákságait és a mindkét országra leselkedő nyilvánvaló veszélyeket. Az Erdély vonatkozásában fennálló területi vita azonban a közeledési kísérleteket eleve kudarcra ítélte, ráadásul a kormányzó román rezsim egyetlen érve a tengely szövetség mellett pont az volt, hogy a második bécsi döntést a németek kegyeinek elnyerésével felül lehet majd vizsgálni. Az együttműködésért cserébe mindkét részről olyan engedményeket kívántak területi vonatkozásban, amire sem Bukarestben, sem a magyar fővárosban nem volt hajlandóság.

A magyar–román közeledés és a Balkánra vonatkozó tervek

Az elmondottakon kívül más is meghúzódott azonban a magyar–román közeledés mögött, így például a háború utánra vonatkozó brit konföderációs tervekhez való kapcsolódás igénye. Kállay lelkesen szorgalmazta ezeket az elképzeléseket, és mindkét országban várták ekkor még az angolszászok partraszállását is a Balkánon. Az úgynevezett Balkán-blokk tervét a török diplomácia komolyan támogatta. Erre a kezdeményezésre még 1943. január végén Churchillnek a török elnökkel, Izmet İnönüvel folytatott tárgyalásait követően került sor. A törököknek Magyarország felé ismertetetett elgondolása szerint Németország veresége után Európában kaotikus állapotok követ-

kezhetnek be, így azoknak az államoknak, amelyeknek „voltaképpen semmi közük” az *imperialista* háborúhoz, a „rend és a biztonság tömbjét” volna szükséges megalkotniuk. Romániát és Magyarországot említették is ebben a vonatkozásban, utóbbit török külügyminiszter többször is kiemelte, amit Churchill – állítólag – „ellenvetés nélkül” hallgatott meg.²⁰ A britek többször megpróbálták rábeszélni Törökországot a hadba lépésre, a Szovjetunió várható ellenreakciója azonban kiszámítható volt. Kállay antibolsevista köntösben próbálta meg *eladni* a britek által szorgalmazott balkáni tervet a németek felé, de Berlinben könnyedén átláttak a szitán.²¹ Kállay egyik, éppen Berlinbe küldött táviratának fogalmazványa a román kezdeményezést török befolyásnak tulajdonította. A török külügyminiszter – az Ankarából Budapestre érkező információk szerint – a brit nagykövetnek előadta, hogy tekintetbe jövő országok közötti ellentétek „elsimítására”, így a magyar-román viszony javítására gondolni kell.²²

Márciusban a balkáni föderációs elképzelésekkel Churchill nyíltabban is előállt, bízva abban, hogy a háború menete szerencsésen kezére játssza majd a kezdeményező szerepet a Balkánon, ahol talán mégis feltartóztatható a szovjet térnyerés. Maniu és Antonescu hasonlóképpen ítélték meg a helyzetet, reményeik erősödtek a háborúból való előnyös – angolszász dominancia melletti – kiválás tekintetében. Ezek alapján került felkérésre a tekintélyes, régi diplomata, Alexander Cretzianu, hogy Törökországban folytasson tárgyalásokat a nyugati hatalmakkal. Közben Maniu folyamatos összeköttetésben állt már a brit SOE-val, közvetítőkön és rádión keresztül is, kapcsolatai jóval korábbra, az 1940-es esztendőre nyúltak vissza. A szervezet őt pénzzel támogatta és „Alecú” kódnéven tartotta számon.²³ Cretzianut mint félhivatalos, a román nemzet egészét képviselő főtárgyalót a nyugati szövetségesekkel maga Mihai Antonescu szemelte ki, és kiküldéséről 1943. május végén döntést hozott. Nem utolsósorban azért is, mert a törökök – aktuális brit vonatkozású kezdeményezéseikkel is összhangban – messzemenő támogatást nyújthattak Cretzianunak, aki csak Maniuvallal folytatott megbeszéléseit követően vállalta a missziót, kinevezése és működése azonban még jelentős halasztást szenvedett. Maniu és Antonescuék is (Kállayhoz hasonlóan) ekkor kizárólag a nyugatiak előtti fegyverletételben gondolkodtak.²⁴

Maniu egy bukaresti bankigazgató személyén keresztül még 1942 decemberében kezdeményezett kapcsolatot Bethlennel. Bizalmas tanácskozást javasolt, amire Bethlennek aligha nyílhatott lehetősége úgy, hogy a németek arról tudomást ne szerezzenek. Bethlen ezért megkérte Bánffy Miklóst, hogy adandó alkalommal ő utazzon el Bukarestbe, és folytassa le a tárgyalásokat a román ellenzék vezetőjével a tengelytől való esetleges közös elszakadás érdekében.²⁵

Budapesten Bánffy nem kerülhetett képbe a béketapogatózások valamennyi szálát illetően, miután 1943 tavaszán tárgyalásra kapott megbízást a

magyar-román viszony konszolidálása érdekében. A gróf irathagyatékának vonatkozó részletei inkább arra engednek következtetni, hogy a Kállay-kormány titkos összeköttetéseit nemigen ismerhette részleteiben. Mindemellett bizonyos, hogy az 1943 eleji, román vonatkozású jelentéseket áttanulmányozta. Nem tudható, hogy a külügyminisztérium pontosabban milyen jelentések megismerését biztosította számára vagy várta tőle egyáltalán el, viszont a béketapogatózások valamennyi vonalát és aspektusát illetően teljes horizonttal bíró Szentmiklósy Andorral (előbb a politikai osztály vezetője, majd a külügyminiszter állandó helyettese) közeli és „baráti viszonyba jutott”, rajta keresztül informális tájékoztatásban részesülhetett, de más forrásai is lehetnek.²⁶ Feltételezhető, hogy felkészülten érkezett Bukarestbe 1943 júniusában, akár hivatalos megbízatását, akár Maniuval folytatandó tárgyalásait illetően. Korábban Teleki Pál Bánffyra barátként tekintett, és a tragikus sorsú miniszterelnök politikájának örökösei, majd a kiugrási politika hívei szemében személye megbízhatónak számított.²⁷ 1943 tavaszán – a fokozatosan módosuló háborús helyzet közepette – Bánffy kiutazása egyre csak halasztódott, de a vele kapcsolatos hírek szélteben-hosszában terjedtek már. Május végén Bukarestben újságolta egy budapesti üzleti útjáról visszatérő román úr, hogy Bánffy „tárgyalni készül”. A gróf maga 1945 utáni visszaemlékezésében rá is mutatott, mennyire „hosszadalmas” volt útjának előkészítése.²⁸

Erdélyben a feszültségek nagyfokú (a bécsi döntés óta példátlan) enyhülését lehetett tapasztalni a tavasz folyamán. A hónapokig húzódó előkészületek közben a háborús diplomácia gépezete nem állt le, a hadi események – főképp a Földközi-tenger térségét és Olaszországot illetően – kritikus szakaszba jutottak. A németek szükségesnek látták, hogy nagyobb nyomást gyakoroljanak ingadozó szövetségeseikre. Antonescu marsallt szembesítették a román külügyminiszter béketapogatózásaival kapcsolatban kezükbe került bőséges információkkal. Előbb követelték a román kormánytól, hogy csapjanak le Maniura, ami persze nem talált értő fülekre, majd Mihai Antonescu menesztését kívánták elérni, mindhiába. Végül újra csak konstatálniuk kellett, hogy Maniunak nemcsak hogy tartania nem kell Antonescuéktól, hanem a hivatalos vezetés hallgatólagos támogatását is megkapja, a számára fontos információkkal együtt. A magyar-román közeledés a német-olasz pozíciók romlásával és az angolszászok mediterrán térszerzésével kínos szinkronba került.²⁹

Bánffy és Mironescu találkozóját eredetileg éppen április közepére tervezték, azonban arra még két hónap elteltével sem került sor, talán azért sem, mert közben mindkét kormány Mussolinit próbálta rávenni egy külön útra, amolyan *latin* diplomácia jegyében. Ez persze illeszkedhetett volna a lisszaboni szintéren megfogalmazott célokhoz és a lengyelek említett kontinentális akciótervéhez. Az olasz külügyi vezetés korábban úgy tudta, hogy a tágabb, politikai síkon folytatandó megbeszéléseket magyar oldalról kezdeményez-

ték, amit viszont Nagy László bukaresti magyar követ³⁰ a leghatározottabban tagadott. A követ szerint Antonescu a politikai kezdeményezés *ódiumát* el akarta hárítani. Kállay áprilisi római tárgyalása során kiemelte, mennyire nem bízik Antonescu közeledési kísérleteiben.³¹ Kétségkívül Bukarest volt a tárgyalások elindítója, de 1943 tavaszán, ahogyan Bánffy látogatásának vonatott előkészítése lassan előre haladt, Antonescu egyre kényelmetlenebbnek érezte korábbi kezdeményezése nyilvánosságra jutását. Bánffy azonban a hivatalos tárgyalások borítékolható kudarcát „korántsem bánta”. Csak azokkal a körökkel folytatott beszélgetésekben látott fantáziát, amelyek a *szakítás* után, a jövőben jutnak majd szerephez. Ez utóbbiakkal ítélte lényegesnek a megegyezést a magyar–román viszony ideiglenes rendezésére, a majdani békekötésig.³²

A hivatalos kezdeményezés gyors kudarca, az egyidejű kiugrás kérdése és további angolszász szempontok

Bánffy végül csak június 18-án érkezett a román fővárosba. Másnap le is folytatta első hivatalos tárgyalását, de nem Bukarestben, hanem Sinaian. Antonescu ugyanis ekkor már azt szerette volna, hogy az erdélyi gróf lehetőleg az utcán se mutatkozzon. Az első tárgyalás alkalmával, miután tárgyalópartnerre, Mironescu egy-két személyre szóló bókot mondott Bánffynak, aki erre „néhány virágszólamot kötött bokrétaiba”, azonnal kiderült, hogy korántsem árulnak egy gyékényen. Mironescu az utasításaira hivatkozott, amelyek szerint csak területi kérdésekről beszélgethet – mégpedig nem a bécsi döntés alapján. Bánffy utasítása ellenben kifejezetten arra szólta, hogy a döntés elismerése mellett tárgyaljon. Június 23-án még egy beszélgetésre sor került, amely ugyancsak süketek párbeszédjének bizonyult.³³

Maniu, ahogyan említettük, egy bukaresti bankigazgatón keresztül vette fel a kapcsolatot Bethlennel 1942 decemberében, hogy kipuhatolja egy esetleges közös kiugrás lehetőségeit. Maniu bizalmas tanácskozást javasolt, amire Bethlennek aligha nyílhatott lehetősége anélkül, hogy a németek arról tudomást szerezzenek, ezért kérte meg Bánffy, hogy ő utazzon el helyette Bukarestbe, és folytassa le a tárgyalásokat titokban. A bizalmas értekezleten, ahol az Antonescu által javasolt tárgyalásokra kiküldendő személy vonatkozásában kívántak elhatározásra jutni – az oda meghívott Bethlen javaslatára – döntöttek Bánffy felkérése mellett. A hivatalos misszió, amelyről a tengelyhatalmakat informálták, alkalmas volt arra, hogy a Bánffy–Maniu tárgyalást leplezze. Előzőleg Bethlen többször beszélgetett a kiutazás lehetőségeiről Bánffyval, aki az útra szívesen vállalkozott, és erre immár megfelelő ürügy is volt.³⁴

1942 végén Maniu a háború várható kimenetele miatt aggódott. Úgy érezte ekkor, hogy a tengelyhatalmakkal való szakítás sokáig már nem ha-

logatható. Elégkérdéses, hogy mennyiben kívánt komolyabban is építeni a Magyarországgal való egyeztetett lépésekre, azonban azt figyelembe véve, hogy mind Magyarország, mind pedig Románia címére 1943 elején különféle jelzések érkeztek, főképp az SOE-kapcsolatok révén, nem zárhatjuk ki, hogy szándéka – legalábbis egy darabig – őszinte volt. Kerekes Lajos 1963-as cikke a *Történelmi Szemle* lapjain azt állítja, hogy Maniu kezdeményezése Bethlen felé kifejezetten a „közös kiugrás” esélyeinek megvitatására irányult. Sokkal valószínűbb azonban – amiként arra L. Balogh Béni, a magyar-román viszony avatott kutatója rámutat –, hogy Maniut jóval inkább motiválta az, hogy megtudjon valamit arról, mennyire előrehaladottak a magyarok béketapogatózásai, illetőleg mi is Bethlen aktuális álláspontja.³⁵

Kállay szerepével kapcsolatban Kerekes 1963-ban közölt cikke azt állítja, hogy a miniszterelnök nem tudott a román ellenzék vezérével tervezett megbeszélésről. Csatári Dániel *Forgószélben* című könyve ennek ellentmondó megállapításaira érdemes felhívni a figyelmet. A két szerző között abban is eltérés van, hogy mikor kérte fel Bethlen Bánffy, informálva őt Maniu kezdeményezéséről. Kerekes szerint – teljesen téves értelmezéssel – csak június elején. Csatári munkája viszont – a forrásokkal összhangban – megállapítja, hogy Bethlen javasolta az erdélyi politikust, miután kapcsolat létesült közte és Maniu között. Bánffy kiválasztására márciusban sor került. Csatári később rögzíti, hogy Kállay nem kapott jelentést a találkozóról Maniival, ugyanakkor azt említi, hogy egy 1943. augusztusi (e sorok írója által nem fellelt) névtelen külügyminisztériumi irat, néhány *elterelő* mondat társaságában, ugyanazt tartalmazza, mint Bánffy visszaemlékezése.³⁶

Bánffy szintén azt állítja visszaemlékezésében, hogy rajta és Bethlenen kívül senki sem tudott a Maniival való kapcsolatteremtésről. Lehetséges, hogy Kállay *hivatalos* minőségében nem tudott – úgymond – az utazásnak erről a fontosabbnak tekinthető kitérőjéről, így indiszkrécio esetén letagadhatta, ám egyébként minden bizonnyal valamilyen tájékoztatást kapott, hiszen Bethlen szóban informálhatta, utólag pedig megtudhatott minden lényegeset, akár külügyminiszteri minőségében. Visszaemlékezéseiben Bánffy arra utal, hogy azért esett rá a választás, mert régóta a politikán kívül állt. Emiatt ha a németek valamit megtudtak volna arról, hogy az „angol-orosz kapcsolatot” kereső Maniival folytat tárgyalásokat, akkor azt a Kállay-kormány mint az ő „maga szakállára” tett egyéni lépését avagy „személyes könnyelműségét” állíthatta volna be. Kállay egyébként nem aggodalmaskodott túlzottan amiatt, hogy különféle – fogalmazzunk úgy: polgári és angolszász irányultságú – tapogatózásait a német hírszerzés lefüleli, igen jól érzékelté ugyanis, meddig mehet el anélkül, hogy nem mindig hatékonyan leplezhető ténykedéseibe belebukna. Két olyan pont volt, amely azonnali német ellenreakciót válthatott ki: katonai síkon tett lépések, illetőleg a közeledő szovjetek felé tett egyértelmű kezdeményezések a kiugrás tekintetében.³⁷ Mivel azonban amolyan *nyílt titokként* lehetett kezelni

(amint Bánffy is utalt nem csupán az angol, hanem az „angol-orosz” kapcsolat keresésére), hogy Maniu nem zárkózik el a szovjetekkel való kapcsolatuktól, és Beneşsel tartott kapcsolatai révén is igyekszik a német háborúvesztés esetére a román pozíciókat biztosítani, így az óvatosság indokolt volt.³⁸

Bánffy utazására – minden óvatosság dacára – kezdettől a német gyanakvás árnyéka vetült. A bukaresti német követ jelentése a tengelytől való elszakadás előkészítését látta a magyar–román közeledésben.³⁹ Azt is tudták azonban, hogy a két ország ellentétei gyakorlatilag feloldhatatlanok. Berlin a magyar *élet vagy halál* szemléletre alapozott az szovjet viszonylat tekintetében, s ezen keresztül vélte Kállayt is „megpuhítható”-nak.⁴⁰ Nem követek más politikát Románia vonatkozásában sem. Az *egzisztenciális* (szuverén állami létüknek a szovjet győzelem utáni fennmaradását illető) félelmeiket kívánták erősíteni.⁴¹ Mindeközben Romániának és Magyarországnak – különösen 1943 őszétől – számolni kellett a német megszállás lehetőségével is, amit súlyos mozgástérszűkítő tényezőnek értékelték Bukarestben és Budapesten egyaránt. Mind a román, mind a magyar vezetők rettegetek attól, hogy – hatékony katonai és egyéb eszközök hiányában – a háború utolsó szakaszában nem lesznek képesek hatást gyakorolni a területi kérdésekre, értve ez alatt mindenekelőtt Erdély hovatarozását.⁴²

Maniu határozottabb lépésekre ösztönözte a hivatalos bukaresti vezetést, illetőleg elszánt volt a tekintetben, hogy Romániának szakítania kell a tengellyel, amelynek győzelmében ő soha nem hitt. Miközben a román érdekekre maga is kifejezetten veszélyesnek ítélte Magyarország törekvéseit, Erdély egészét pedig vitathatatlan román territóriumként kezelte, a titkos diplomáciában, a háború rejtett alkuit tekintve hazáját hátrányban érezte. Több forogatókönyvvvel is számolt, amelyek esetében eltérő jelentőséget tulajdonított a magyar kontaktusok kiaknázásának. Magyarország és Románia valóban versenyt futottak, hogy a győztesek kegyeibe juthassanak a háború utáni békekonferencián. A háborúból történő kiválás közös magyar és román erőfeszítéssel Maniu szerint így csupán három feltétel valamelyikének teljesülése esetén lehetett gyümölcsöző a román érdekekre nézve: (1) amennyiben a magyarok békekezdeményezései jócskán előrehaladottabbak a románokénál, (2) Magyarország váratlanul a kiugrás mellett dönt, illetőleg – valamelyest fordított logika mentén – éppen akkor, ha (3) a román titkos erőfeszítések a nyugati hatalmak feltétlen támogatását biztosítani tudják Bukarest számára. A harmadik esetben a magyarokkal kedvező alkupozícióból kiindulva lehetett volna megállapodást kötni, anélkül, hogy az egyidejű cselekvés miatt le kellett volna mondani egy korábban végrehajtott kiugrás teremtette helyzeti előnyökről, a megszerzhető átállási érdemekről.⁴³ A felsorolt feltételek egyike sem volt adott 1943 tavaszán, bár a háborús események gyakori fordulatai és a szövetségesek taktikázása gyakran készítették a különböző szereplőket a helyzet alaposabb átértékelésére.

A Maniu és Bethlen közötti kapcsolatfelvétel nem maradt teljesen rejtve a német illetékesek szeme elől. Edmund Veessenmayer 1943. decemberi részletes jelentése megemlítette Bethlen és Maniu informális kapcsolatát és a közös kiugrás gondolatát, anélkül azonban, hogy Bánffyval kapcsolatban bármire is fényt derítettek volna bizalmas forrásai.⁴⁴ Hitler nem hitt a közös kapituláció érdekében folytatott román–magyar kooperációban, bár Berlin Lisszabonból érkező értesülései alapján ez sem látszott teljesen kizárhatónak.⁴⁵ A románok és velük egyidejűleg Magyarország kiválása bekövetkezhetett azonban együttműködés nélkül is, ennek a frontra gyakorolt hatásait pedig nem kell különösebben ecsetelni. Románia a közeledő szovjetektől való félelmében késlekedett, és erősen vonakodott ezektől a lépésektől.

A délkelet-európai tengely-szövetséges országok együttes kiválása – brit segédlet mellett – előrevetítette egy háború utáni Balkán-blokk lehetőségét. A németek elleneztek az 1943 elején felvetődő terveket, melyek Moszkva számára szintén nem voltak kívánatosak. A törökökön keresztül Budapest a britek tudomására hozta, hogy a magyar–román ellentétek kiküszöbölése szükséges a Balkán-blokk létrehozásához. 1943. március végén az ankarai brit követ viszont egyenesen „tiltakozott” ez ellen. Az év végére a helyzet még inkább megváltozott, a lisszaboni hálók sem kecsegtettek már politikai sikerrel.⁴⁶ Mind Romániára, mind pedig Magyarországra meghatározó módon hatott az SOE és az amerikai Stratégiai Hírszerző Szolgálat (Office of Strategic Services – OSS) részéről kifejtett tevékenység, amely a szabotázsok szervezésétől kezdve szinte mindenre kiterjedt, de egyre inkább hatást gyakorolt a politikai folyamatokra is.

Miközben a Churchill által támogatott balkáni partraszállási tervek lassanként, az amerikai katonai vezetők, majd – politikai síkon – a szovjetek ellenvetései miatt lekerültek a napirendről, addig a speciális és stratégiai műveletek terén az amerikaiak egyre nagyobb jelentőséget kezdtek tulajdonítani a Balkánnak – egyéb vonalon – a háború végkifejlete szempontjából. A vezető szerepet is igényelték már a maguk számára. Az angolszász hatalmak elképzelései a román és a magyar kártya kijátszása vonatkozásában ugyanúgy változtak, mint a két állam háború utáni szerepét illetően. Eleve nagy különbség volt szempontjaik alapján Magyarország, illetőleg Románia között. Magyarországtól háborús erőfeszítések javára szolgáló cselekvést inkább csak a legvégső kényszerek hatására vártak, a területi kérdésen keresztül gyakorolva nyomást. A német hadigépezet gyengítését vagy szakítást a hivatalos budapesti vezetéstől alig várhattak, politikai fordulatra sem lehetett számítani, a szabotázsakciók szervezése pedig nem járt sikerrel. Ezzel szemben Romániában adottak voltak a kapcsolatok egy valóban hiteles ellenzékkel, amelynek vezéralakja a jelentős tömegbázissal és befolyással bíró Maniu volt. Egy katonai értelemben is kiaknázható politikai fordulat esélyei jóval nagyobbak mutatkoztak Bukarestben, akár az ellenzék vagy éppen akár Antonescuék

oldaláról kiindulva. A határokat vagy a szovjet térnyerést illetően viszont jelentős visszatartó tényezők voltak Románia számára: sokkal valószínűbb szovjet dominancia a háború végén, illetve a keleti területeinek elvesztése. Ezeket figyelembe véve viszont a magyar kapcsolatoktól lehetett többet várni. A lengyelek törekvései és titkos szálai mindkét ország vonatkozásában kiaknázhatóak voltak, de talán Budapest felé jobban. Az amerikaiak egyre jelentősebb erőfeszítéseket tettek, és számoltak – különösen magyar vonatkozásban – még nagyobb katonai jelenléttel is a háború végén.⁴⁷

A román kiugrás esélyei, a növekvő szovjet dominancia és Beneš

Amikor Bánffy Bukarestbe érkezett, a közvetítő értesítette Maniut, aki a tengerpartról azonnal a fővárosba utazott. Az éj leple alatt találkoztak a román politikai villájában. Bánffy megállapította, hogy a németek tudatosan szították a két ország ellentéteit, de vannak közös érdekek, így célszerű egyidejűleg szakítani a tengellyel. Erdély jövőjét illetően Bánffy javasolta, hogy azt bízzák a szövetséges hatalmak döntésére, addig azonban a kérdést csak ideiglenesen rendezzék a *status quo* alapján. Itt fordulat következett be a beszélgetés során. Maniu okfejtése a kisantant eszmeiségét kezdte idézni, és így Bánffy azt a benyomást nyerte, hogy már korábban megállapodott Benešsel, miszerint Magyarország vezető köreivel csak a trianoni alapok mentén köt megállapodást. A román vezető rugalmatlansága többek közt azzal magyarázható, hogy 1943 nyarára az alapvető politikai helyzet Románia esetében már megváltozott. Télen még úgy a román, mint a magyar politikusok a keleti front veszteségeinek sokkhatása alatt álltak.⁴⁸ A Szovjetunió pedig – s ez a román vezetők előtt tudott volt – hűvös és elutasító magatartást mutatott a britek Romániát kedvezőbb fénybe helyező állásfoglalásaival szemben. Ez a szovjet álláspont a tavasz folyamán megenyhült, Molotov szovjet külügyminiszter jelezte, hogy adott esetben lehetségesnek tartja az együttműködést Maniuékkal, akik közben a Beneš irányította csehszlovák emigráns kormánnyal is tartották már a kapcsolatot. Valószínű, hogy a cseh politikus révén igen biztató hírek jutottak Maniuhoz még mielőtt tárgyalt volna Bánffyval, aki előtt azt hangsúlyozta, hogy Magyarország ne foglalkozzon a határok kérdésével, amelyek *spiritualizálódnak*, hanem *már előre* egyezzen meg szomszédjaival. Hitler közben egyre jobban bánni látszott, hogy korábban Bécsben Magyarországnak kedveztek, amit a hivatalos román vezetés nem rejtett véka alá később Maniu előtt sem.⁴⁹ A magyar–román közeledés alakulásáról a Foreign Office meglehetősen pontos értesüléseket szerzett. Erdély kérdését illetően azonban nem volt még teljesen kialakult, végleges álláspont Londonban. A britek nem ismerték el a bécsi döntést, de tartós megoldásként a független Erdély létrehozását esetleg támogatták volna.⁵⁰

Nem tudjuk pontosabban meghatározni, melyik éjjel került sor, 1943. június 19. és június 23. között Bánffy és Maniu bukaresti megbeszélésére. Június 21-én, svájci szintéren informálisan Románia ügyét képviselő emigráns politikusok, Grigore Gafencu,⁵¹ illetőleg Richard Franassovici – minden bizonytalansággal Maniu tudtával – üzenetet juttattak el a csehszlovák emigráns kormány helyi képviselőjén keresztül Benešhez, akit felkértek a román ügy képviselőtére Moszkvában. Ugyanekkor a stockholmi román követség ügyvivője kapcsolatba lépett a csehszlovákok helyi követével, szintén Beneš közbenjárását kérve a szovjetekkel való kapcsolatfelvételhez. A csehszlovák kormány határozottan elzárkózott minden esetlegesen szovjetellenes manővertől. Nagyon egyértelműen azt tanácsolták Bukarestnek, hogy Románia egyáltalán ne építsen angolszász támogatásra Moszkvával szemben, hanem közvetlen utat keressen.⁵²

A csehszlovák álláspont már a háború jóval korábbi szakaszában szovjet hegemoniával számolt egész térségünkben, sőt Sztálin törekvéseit egyenesen segítette is. London viszont fokozatosan, jobbra a kényszerek és alkuk függvényében kívánt csak teret engedni a szovjet hegemoniának. Nem győzték hangsúlyozni, mennyire nem szovjetellenes céllal támogatják a kelet-közép-európai és balkáni föderatív alakulatok létrejöttét, mégis ezek „védelmi sáv”- (*cordon sanitaire*-) jellegét – melynek célja a szovjetek hatalmának a Szovjetunió határain belül tartása – kénytelenek voltak beismerni önmaguknak. Beneš a lengyelekkel való mind szorosabb együttműködés felé orientálták, miközben azt leginkább a csehszlovák és lengyel politikusokra kívánták bízni, hogy Sztálin áldását mindehhez meg is kapják. Eredetileg Beneš júliusban utazott volna Moszkvába (nem véletlen tehát a románok feléje indított kezdeményezése június végén), azonban a szovjetek lemondták azt. A további egyeztetések és találkozók öszre, illetőleg a teheráni konferencia utánra toldták. Teherán a szovjet szándékok messzemenő érvényesülését hozta magával. Beneš 1943 nyarán már elvetette a dunai népek együttműködésére épülő föderatív elgondolásokat, elfogadva a szovjet hegemonia távlati érvényesülését. Ezzel messzemenően kivonta magát az akkori brit politika követelte mederből, amit Londonban nagyon nehezményeztek. Miközben a cseh politikus hajlandó volt a román érdekeket Moszkva felé képviselni, közel sem kívánta felújítani semmilyen formában a Nyugat felé tekintő kisantant-politikát, hanem tartós szovjet érdekszféra létrejöttét segítette, amelyben Csehszlovákiának jut kiemelt szerep. Ebben a vonatkozásban azonban nem állt közös talajon Maniuval, aki még 1944 januárjában is, Benešhez írott levelében – önmagát ismételve – folytonosan a konföderatív keretek közötti együttműködést szorgalmazta.⁵³

1943. decemberi, moszkvai látogatásakor Beneš sietett megragadni az alkalmat a román ügy támogatására. Molotovnak kifejtette: „Maniu felvette már a kapcsolatot velem [...] könyörgött, hogy járjak el ügyükben Önöknél.

[...] Önöknek figyelembe kellene venniük az ő erdélyi érdekeiket”. A tárgyalópartnerek a Romániát érintő területi kérdésben lényegében azonos állásponton voltak. Molotov egyetértően beszélt, de a konkrét ígéreteket azért gondosan kerülte.⁵⁴ A tárgyalások befejeztével Beneš tájékoztatta Maniut: „Oroszország a magáénak tekinti a besszarábiai és észak-bukovinai területeket, de nagyon kedvezően viszonyul Erdély Romániához való visszatéréséhez.”⁵⁵

Bethlen István nagyon tartott attól, hogy a keleti front eseményei váratlan fordulatot eredményeznek Romániában.⁵⁶ Bethlen és a magyar külügyminisztérium azonban túlbecsülte a románok átállási hajlandóságát, messze nem voltak egy gyors fordulatra olyannyira elszántak Bukarestben, még jóval utóbb sem. Ez érvényes a román ellenzékre, így Maniura is. A szovjetek felé a kapcsolatok kiépítése, az átállás előkészítése csak lassan haladt, és úgy tűnik, hogy abban a hivatalos Romániának, tehát Antonescuéknak csaknem akkora szerepük lett, mint a részükről egyébként rendszeresen tájékoztatott ellenzéknek. A szovjet politika céltudatosan törekedett befolyásának, majd közvetlen jelenlétének kiépítésére a Balkánon. Ennek megfelelően fogalmazta meg Beneš és Maniu felé közvetített álláspontját. Nem lehetett reálisan számítani Románia átállására az angolszászok balkáni katonai jelenléte vagy elsöprő erejű szovjet áttörés nélkül.⁵⁷

Újabb kapcsolat és eszmecsere Maniuval 1944 elején, a szovjet térnyerés hatásai

Maniu említett, Benešhez írott, hálatalt levele előbb került elküldésre, mint hogy a román politikus megkapta volna Benešnek hozzá intézett, az Erdély vonatkozásában kedvező szovjet álláspontot közlő levelét. A hír nem maradt titokban, és kiváltképp lelkesítően hatott, noha Beneš korábbi közlései már megelőlegezték mindezt.⁵⁸ Maniu levelében hitet tett a Duna-medence népeinek összetartozása mellett. Fontosnak ítélte hangsúlyozni szorosan ezzel a megállapítással összefüggésben, hogy noha egy magyar–román „megegyezést” illetően „befolyásos személyek” neki javaslatot tettek, ezeket elhárította, és „nem volt hajlandó” tárgyalásokba bocsátkozni, mivel a magyar–román ellentét kiküszöbölése csehszlovák, illetőleg jugoszláv részvétel nélkül „teljesen értelmetlen”.⁵⁹ Különösebben nem meglepő, hogy a csehszlovákok felé Maniu elhallgatta Budapest irányába tett bizalmas kezdeményezéseit, de mégis elég nehéz ironia nélkül említeni, hogy 1944. január 24-én úgy ült le az említetteket papírra vetni, hogy előző nap hosszas megbeszélést folytatott a bukaresti magyar követség kulturális előadójával, Forrai Tiborral, miután az év elején vélhetően maga kezdeményezte ezt az újabb eszmecserét.⁶⁰ A beszélgetés azt tükrözte, hogy Maniu nem adta még fel teljesen azt, hogy Erdély vonatkozá-

sában a saját szakállára valami engedményt kiharcoljon a szintén aggodalmaskodó, szorult helyzetben lévő magyarok részéről. Mind világosabbá vált ugyanis, hogy korábbi elképzelése (ahogyan Kállayé is) a balkáni angolszász jelenléttel kapcsolatban kútba esett, és a szovjetek nem kívánt megérkezése egyre közelebb kerül. Egyúttal azt is feltételezhetjük, hogy Maniu nem vette (nem is vehette) készpénznek a Moszkvában elhangzott, számára mégoly szívderítő ígéreteket. A román ellenzék vezetője fontosnak ítélte a sok bizonytalan tényező mellett, hogy Magyarország irányában kisebb *viszontbiztosítással* éljen, legalább informális síkon. Összhangban a konföderatív elképzelésekkel azt próbálta kihangsúlyozni magyar beszélgetőpartnerei előtt, hogy ugyan Erdély visszakerül Romániához, mégis az új keretek között szorosabbá válhat a magyar–román kooperáció, így a kisantant nem újul fel, Magyarországnak pedig *központi* szerep jut a *konföderációs rendszer* keretein belül, ami az adott helyzetben várható, háború utáni – igen szerény – területi reményekhez képest vonzóbb lehet a magyarok számára. Maniu igyekezett megnyerően viselkedni, eközben őszinte maradt, nyitottságot mutatott, sőt valamelyest el is mozdult abban az irányban, hogy az erdélyi kérdést kölcsönösen – de nem a bécsi döntés elismerése, hanem épp annak deklaratív felmondása mellett – függőben hagyják. Álláspontja végül is nem tartalmazott semmi olyasmit, ami félrevezető lett volna a magyarok irányában.⁶¹ Tulajdonképpen éleslátására utal, hogy nem tekintette magát úgy, mint aki Erdélyben már teljesen birtokon belül lehet.

Milotay István képviselő és publicista visszaemlékezése szerint Maniu megbízottja korábban személyesen kereste fel Kállayt, aki – Bethlen álláspontjával összhangban – a következőket válaszolta: „Erdélyt vissza nem adjuk, de egy önálló Erdélyről, amelyben magyarok, románok és szászok egyforma jogokat fognak élvezni, mint egy erdélyi Svájcban, készek vagyunk velük tárgyalásokba bocsátkozni.” Igazán Kállay sem vette komolyan a közös kiugrást, inkább arra volt kíváncsi, hogy az önálló Erdély gondolata támogatást nyerhet-e az angolszászoktól. Erdéllyel kapcsolatban Svájcban hasonló tapogatózást tett korábban Kállay egyik kiküldöttje Gafencunál. Ujszászy István háború utáni vonatkozó feljegyzései azt az egyébként igen valószínűtlen állítást is tartalmazzák, amely szerint Maniut a magyar kormányok *pénzelték* volna. Ez az elég meseszerű állítás a román politikus pályafutásának és szerepének függvényében nem áll meg, ráadásul a feljegyzés akkor készült, amikor Maniu már börtönben ült Romániában, és egyáltalán nem kizárható, hogy a magyar ÁVH kompromittáló anyagokat akart a nyilvánvalóan erős nyomás alatt kikényszerített feljegyzések alapján összeállítani. Az ide vonatkozó feljegyzésben is feltűnik az angolszászok támogatása mellett „bizonyos önkormányzattal rendelkező” Erdély koncepciója.⁶² Az önálló vagy autonóm Erdély létrehozása a későbbi győztesek papírra vetett, háború utáni időköt illető terveiben Londonban, Washingtonban és Moszkvában egyaránt megje-

lent. Általában azonban az elképzelések nem tűntek túl realizistikusnak, sem a háború végkimenetele, sem pedig a béke hosszabb távú megőrzése vagy az érintett országok politikai viszonyai szempontjából. A kérdést illetően a háború lerövidíthetőségének, a várható érdekszférák kialakításának, illetőleg az etnikai elv igazságosabb érvényesítésének igénye lépett előtérbe. Végül kizárólag Moszkva akarata érvényesült, az angolszászok pedig később a Magyarország számára szerényebb területi kiigazításokat szorgalmazó álláspontjukat is feladták.⁶³

Epilógus – Zárógondolatok

Maniu a Bánffyval 1943 júniusában folytatott megbeszélésen, illetőleg az 1944. január 23-i beszélgetésen is általános Kárpát-medencei kontextusba helyezte a magyar-román vita rendezését, magyar oldalról ellenben a kétoldalú megközelítést preferálták, a transzilvánizmus eszmeiségére apellálva. Mindkét eszmecserén átütött egy álságosnak mondható nosztalgiazás az 1918 előtti időkkel kapcsolatban, mintha bármilyen közös nevezőt lehetett volna kialakítani megkopott, korábban sem őszinte múltbéli kapcsolatok alapján. A reálpolitikai igényeket és a külső kényszereket egyik fél sem hagyhatta figyelmen kívül, azonban Maniu mindenképp realisabb talajon állva adhatta elő nézeteit, illetőleg meglehetősen kéretlennek tűnő javaslatait Magyarország felé. Az ő helyzete is függött azonban attól, hogy mi realizálható az angolszász elképzelésekből, illetőleg miképp, milyen módon lehetséges Hitler legyőzése és a szovjetek korlátok közé szorítása. Ebben a vonatkozásban a harcterek eseményei váltak mérvadóvá, miközben az amerikai, illetve brit álláspontok és elképzelések szintén elég sokat változtak. A brit álláspont például inkább a háborús erőfeszítések, a szovjetek iránti szövetségi lojalitás alapján fogalmazódott meg eleinte, a hagyományos geopolitikai elvek és érdekszféra-politika mentén, míg az amerikaiak a háború utáni határokat illetően nem akarták a végső szót kimondani. 1943 őszétől az SOE és az amerikai OSS Romániát és Magyarországot illető elgondolásai sem álltak összhangban. 1942-ben az amerikaiak támogatták még a lehetséges konföderációs elképzeléseket, a területi kérdések tisztázásának elodázása végett is. 1943/44 fordulójától viszont a háborús erőfeszítések egyenesen megkövetelték a kérdéskör tisztázását a szovjetek vonatkozásában, valamint azt is, hogy a románok és magyarok kiugrási hajlandóságát serkentsék, a hadviselés legpraktikusabb szempontjai szerint. Az Erdély-kérdés, Románia keleti határai, továbbá a két ország várható elhelyezkedése a háború utáni érdekszféra-rendszerben az említett szempontok függvényévé váltak. Mindeközben a szövetséges oldal pusztán helyzeti, taktikai lépései a (külön a szovjet és külön az angolszász megfontolások megjelenése mellett) olykor nagy súllyal estek latba.⁶⁴

Maniu helyzete nem minden tekintetben volt szilárd ügy, mint a háború utáni *jövő emberéé*, ezt nem lehetett nehéz felmérnie 1944 elején, a szovjet térnyerés függvényében. A szovjetek számára már ekkor sem számított különösebben plauzibilisnek Maniu vezető szerepe, elutasították mint egy esetleges emigráns kormány vezetőjét, az átállás után pedig egyre erősebben kezdték háttérbe szorítani, pártjával együtt. Az angolszász hatalmak sokkal előbb késznek mutatkoztak Romániát szovjet érdekszférába utalni, és határait is Moszkva akarata szerint rendezni, mint a nyugatabbra eső Magyarországot. Mindez nem lehetett nagy titok egyik ország vezetői előtt sem. Ennek függvényében a szovjet irányú nyitás időben hamarabb vált sürgetővé a román politika számára. Maniu is engedelmesskedett ugyan a körülmények kényszerének, azonban ezt másoknál jóval inkább vonakodva tette.⁶⁵ A szövetségesek az 1944 nyarára kialakult helyzetet illetően nem látták minden tekintetben igazoltnak Maniuhoz fűzött reményeiket, aki nem sietett a politikai fordulatot gyorsítani a szovjet hadsereg és a nyugati partraszállás közvetlen hasznára. Az augusztusi átállást követően, 1944 végén a britek már különösebb lelkifurdalás nélkül ejtették korábbi pártfogoltjukat, akivel a továbbiakban nem is igen kívántak szóba állni, nehogy szovjet irányban problémákat okozzon. Eden brit külügyminiszter decemberben utasította a bukaresti brit követet, hogy ne találkozzon többet Maniuval.⁶⁶

1944 kora őszen, Románia sikeres átállása után a német megszállás alatt álló Magyarország számára már csak egy lehetőség volt: komolyabb területi remények nélkül menteni, ami menthető. Bánffy előző évi küldetése, bár eredményt tőle kezdettől alig lehetett remélni, mégis jelentősnek tekinthető a kiútkeresés folyamatában. A magyar kormányhoz viszonyítva Bánffy Erdély problémáját és Magyarország helyzetét is más megvilágításban szemlélte. Mint általában az erdélyiek, jóval nagyobb rugalmasságot és pragmatizmust látott volna szívesen Budapesten, értve ez alatt az átállási hajlandóság növelését a sorsdöntő pillanatokra. Úgy tűnik, hogy nem is minden politikai feltétel nélkül vállalta a bukaresti küldetést. Miután visszatért, a román külpolitika vonalvezetését sokkal eredményesebbnek ítélte a magyarnál.⁶⁷

Bánffynak jutott még bizonyos szerep a háborús végjáték során, bár szkepticizmusa és a magyar politikai szellemmel szembeni kritikája egyre erősödött. A kiugrás halaszthatatlanságának szükségessége az 1944. március 19-én a Budapesten tartózkodó Bánffy előtt nem volt kétséges. Megpróbált cselekedni, kitörve a magyar vezető körök általános rezignáltságából, de hamar belátta, hogy az adott helyzetben naivítás, sőt képtelenség Horthyval kapcsolatba lépnie vagy rá hatást gyakorolnia. Tanácsosabb is volt, hogy a Gestapo letartóztatási akciói közepette mihamarabb elhagyja a fővárost. Az 1944. augusztus végi román fordulat után, már szeptemberben, Bánffy kétszer is Budapestre utazott, hogy azonnali fegyverszünet kérésére buzdítsa Horthyt, és eljárjon szülővárosa, Kolozsvár háborútól való megkímélése ér-

dekében. Amíg utóbbi törekvése sikerrel járt, addig Horthy – ígéretei ellenére – habozott a fegyverszünet kérdésében, így Bánffy októberben sietve ismét Budapestre utazott. A teljes kudarcot vallott kiugrási kísérlet és a nyilas hatalomátvétel után nem volt már módja elhagyni a várost, az ostromot is ott élte át.⁶⁸

A háború vége, a megrázkódtatások már sajnos nem tették lehetővé, hogy Bánffy Miklós mindenre kiterjedő összegzést írjon a magyar külpolitika hibáiról és egész politikai pályafutásáról. A geopolitikai kérdések, Románia és Magyarország helyzetének párhuzamai, valamint a döntési felelősség problémái foglalkoztatták. Sem a geopolitikai adottságok, sem pedig a *nemzeti balvégyzet* nem halványíthatta el azonban szerinte a személyes döntések súlyát. Az egységes, nemzeti *szellemiség* megmentő erejét és az önbírálat fontosságát hangsúlyozta.⁶⁹ Valóban elmondható, hogy a hiteles történetírás és az árnyalt nemzeti önismeret igazi alapja – bármely nép esetében – a források alapos ismeretén nyugvó kritikus történelmi önreflexió.

Jegyzetek

- ¹ Alábbi hivatkozásainkban ezek többnyire szerepelnek. A magyar szakirodalomból L. Balogh Béni írásait, a román történészek közül Ottmar Trașcă emelhető ki. A jelen tanulmány szerzője a kérdést rövidebben szintén összegezte már, L.: JOÓ András: *Kállay Miklós külpolitikája. Magyarország és a háborús diplomácia 1942–1944*, Napvilág Kiadó, Budapest, 2008, 147–153. p.
- ² Magyar Országos Levéltár [a továbbiakban: MOL], K 64 1943-27-171. res. pol., 1943. március 5.
- ³ Viorel Virgil Tilea (1896–1972) erdélyi származású, kiemelkedő román diplomata, 1919-ben rövidebb ideig Maniu titkára volt. 1938-tól 1940 szeptemberéig (amikor is visszahívták) Románia londoni követe. A londoni Szabad Román Mozgalom egyik alapítója.
- ⁴ CSATÁRI Dániel: *Forgószélben (Magyar–román viszony 1940–1945)*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968, 227–228. p. Tilea elgondolásairól L.: MOL K 64 1943-27-438. res. pol., 1943. augusztus 26.
- ⁵ Władysław Sikorski (1881–1943), a lengyel emigráns kormány feje. 1943 júliusában, Gibraltárnál repülőszerencsétlenség áldozata lett.
- ⁶ *Magyar–brit titkos tárgyalások 1943-ban*, összeáll. JUHÁSZ Gyula, Kossuth Kiadó, Budapest, 1978, 32–54. p., 84–173. p.
- ⁷ Jan Kowalewski (1892–1965) alezredes, katonai attasé, kódfejtő, a második világháború titkos diplomáciájának kiemelkedő alakja. Kontaktusai magyar és román vonatkozásban is igen jelentősek voltak.
- ⁸ DUBICKI, Andrej: Polish Diplomacy and Romania during the Second World War, *Studia Universitatis Babeș-Bolyai – Historia*, vol. 58, Nr. 2, December 2013, 14. p.

- ⁹ *Uo.*, 16. p. A nagyhírű román származású tudós, David Mitrany, a Foreign Office tanácsadója már eleve óvott 1941-től a hasonló elképzelésektől, viszont neki 1942 után nem volt szerepe. L.: MARÈS, Antoine: *La France libre et l'Europe centrale et orientale (1940-1944)*, *Revue des études slaves*, Tome 54, fascicule 3, 1982, 311. p.
- ¹⁰ Ioan Pangal (1893–1960) újságíró, diplomata, a román szabadkőművesség igen ismert, jelentős alakja.
- ¹¹ CIECHANOWSKI, Jan Stanisław: Lt-Col. Jan Kowalewski's Mission in Portugal, In: *Intelligence Cooperation between Poland and Great Britain during World War II. The Report of the Anglo-Polish Historical Committee*, I., ed. T. Sterling – D. Nalecz – T. Dubicki, Vallentine Mitchell, London, 2005, 520. p.
- ¹² COUNTESS OF LISTOWEL (Judith Márffy-Mantuano Hare): *Crusader in the Secret War*, C. Johnson, London, 1952, 186. p.
- ¹³ Németország Antonescu marsallt támogatta a tőle jobbra álló légionáriusokkal szemben, német területre menekült vezetőiket – így a mozgalmat Codreanu meggyilkolása után vezető Simát is – politikai fogolyként kezelték.
- ¹⁴ SZEGEDY-MASZÁK Aladár: *Az ember ősszel visszanéz... Egy volt magyar diplomata emlékirataiból*, II., Európa-História, Budapest, 1996, 202. p. A fronton két román hadsereg volt, ezeket a magyarok által védett doni arcvonal ellen indított szovjet akciót megelőzően érte hatalmas támadás. A román erők kétharmada megsemmisült. L.: VARGYAI Gyula: *Magyarország a második világháborúban*, Korona Kiadó, Budapest, 2001, 253–256. p.
- ¹⁵ TRĂȘCĂ, Ottmar: Sikertelen próbálkozás. Román-magyar tárgyalások 1943 első felében, *Limes*, 2010/1., 115. p.; HARWARD, Grant T.: First among Un-Equals. Challenging German Stereotypes of the Romanian Army during the Second World War, *Journal of Slavic Military Studies*, 24. (2011), 468. p.
- ¹⁶ Gheorghe Mironescu (1874–1949) parasztpárti politikus, volt román miniszterelnök (1830. október – 1931. április).
- ¹⁷ SZEGEDY-MASZÁK: *i.m.*, 202-203. p.; CSATÁRI: *i.m.*, 229-241. p.; MOL, K 64 1943-27/B-II.-182. res. pol., Kállay levele Bánffyhoz, 1943. április 30.
- ¹⁸ TRĂȘCĂ: *i.m.*, 117. p.
- ¹⁹ MOL, K 64 1943-27-653. res. pol., 1943. december 16.
- ²⁰ MOL, K 63 1943-32/1/a-30. pol.sz., 1943. február 10.
- ²¹ *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról, 1933-1944*, összeáll. RÁNKI György és mások, Kossuth Kiadó, Budapest, 1968, 532. sz., 712. p.; *Die Weizsäcker Papiere, 1933-1950*, hrg. Leonidas E. HILL, Propylaen, Frankfurt, 1974, 334. p.; MOL, K 64 1943-32-108. res. pol., 1943. március 29., K 64 1943-32-113. res. pol., 1943. március 29., vö. *A Wilhelmstrasse és Magyarország*, 533. sz., 713. p.
- ²² MOL K 64 1943-32-98. res. pol., 1943. március 23., illetve 1943-32-97. res. pol., 1943. március 24.
- ²³ HAZARD, Elisabeth W.: *Cold War Crucible. United States Foreign Policy and the Conflict in Romania, 1943-1953*, Columbia University Press, New York, 1996, 14-15. p.; O'SULLIVAN, Donal: *Stalins 'Cordon sanitaire': die sowjetische Osteuropapolitik und die Reaktionen des Westens 1939-1949*, Schöningh, München-Paderborn, 2003, 250. p.

- ²⁴ BALTA, Sebastian: *Rumänien und die Großmächte in der Ära Antonescu (1940–1944)*, F. Steiner Verlag, Stuttgart, 2005, 424–325. p.
- ²⁵ Bánffy Miklós irathagyatéka, MAJOR Zoltán közlése, In: *A Ráday Gyűjtemény évkönyve III.* 1983, Budapest, 1984, 233. p.
- ²⁶ Ráday Levéltár [a továbbiakban: RL], C/6., Bánffy Miklós iratai, 5. sz. dob., IV./4./b.
- ²⁷ Telekiről L.: ABLONCZY Balázs: A kegyelmes úr napjai, *Korall*, 2004. szeptember, 203. p.
- ²⁸ MOL, K 64 1943-27/B-II.-215. res. pol., 1943. május 15–16., 1943-27/B-II.-218. res. pol., 1943. május 17., illetve 1943-27/B-II.-208. res. pol.; MAJOR: Bánffy Miklós irathagyatéka, 233–234. p.
- ²⁹ BALTA: *i.m.*, 312–316. p.
- ³⁰ Galánthai Nagy László (1888–?) diplomata. 1941–1943 között bukaresti követ.
- ³¹ MOL, K 64 1943-27/B-II.- 182. res. pol., Kállay Bánffyhoz, Bp. 1943. április 30., 1943-27/B-II.- 91. res. pol., 1943. március 23., illetve 1943-27/B-II.-110. res.pol. L. még: Két tárgyalás 1943 tavaszán; feljegyzések Kállay Miklós 1943. április 1-i római és Horthy Miklós 1943. április 16-17-i klessheimi tárgyalásairól, közreadja JUHÁSZ Gyula, *Történelmi Szemle*, 1973/3–4., 506. p.
- ³² TRĂȘCĂ: *i.m.*, 115. p.; RL, C/6., Bánffy irathagyatéka, 5. sz. doboz, IV./4./b.
- ³³ MAJOR (közl.): Bánffy Miklós irathagyatéka, 234. p.; MOL, K 64 1943-27/B-II.-260. res. pol., 1943. június 9., és 1943-27/B-II.-295. res. pol., Bánffy beszámolója. A magyar álláspontról L.: MOL, K 64 1943-27/B-II.-182. res. pol., Kállay levele Bánffyhoz, Budapest, 1943. április 30. A magyar kormány szerint a bécsi döntés „megváltoztathatatlan”, nem román felfogás szerinti „háborús szükségintézkedés”. Bánffyt kérte a magyar miniszterelnök, hogy hallgassa meg a román elgondolásokat. A határvonal kisebb, a terepviszonyokat illető, módosításairól Kállay hajlandó volt tárgyalni. Ugyanezt feketeti le utasítása Bánffyhoz (1943. május 2.): K 64 1943-27/B-II.-203. res. pol.
- ³⁴ MAJOR (közl.): Bánffy Miklós irathagyatéka, 233. p.; CSATÁRI: *i.m.*, 240. p.; ROMSICS Ignác: *Bethlen István. Politikai életrajz 1874–1946*, Magyarságkutató Intézet, Budapest, 1991, 292. p.
- ³⁵ L. BALOGH, Béni: *The Second Vienna Accord and the Hungarian–Romanian Relations 1940–1944*, Columbia University Press, New York, 2011, 503. p.; KERÉKES Lajos: Bánffy Miklós politikai küldetése Romániába, *Történelmi Szemle*, 1963/2., 260. p.
- ³⁶ KERÉKES: *i.m.*, 259–261. p. Vö. CSATÁRI: *i.m.*, 240–241. p.; MOL, K 64 1943-27/B-II.-182. res. pol., Kállay felkérő levele Bánffyhoz, 1943. április 30.; valamint CSATÁRI: *i.m.*, 249. p., 48. jegyzet (a szerző az említett névtelen iratot nem látta, Csatári jegyzetét vette alapul).
- ³⁷ MAJOR (közl.): Bánffy Miklós irathagyatéka, 234. p.; RL, C/6., Bánffy irathagyatéka, 5. sz. dob., IV./4./b. Kállay szemléletére L.: JOÓ András: Világháborús intrikák. A magyar béketapogatózások és az isztambuli színtér fontos mozzanatai, 1942–1944, *Századok*, 2008/6., 1448. p.; Uő.: *Kállay Miklós külpolitikája*, 185–188. p.
- ³⁸ RL, C/6., Bánffy irathagyatéka, 5. sz. doboz, IV./4./b.; MAJOR (közl.): Bánffy Miklós irathagyatéka, 235. p.; TEJCHMAN, Miroslav: Dr. Edvard Beneš and the Romanian Opposition during the Second World War, *Prague Papers on History of International Relations* (1999), 287–297. p.

- ³⁹ MAJOR (közl.): Bánffy Miklós irathagyatéka, 234. p.; *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918–1945. Aus dem Archiv des Auswärtigen Amtes, Serie E, VI, Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen, 1972, Nr. 106, 191. p. 1943. június 20.*
- ⁴⁰ *A Wilhelmstrasse és Magyarország*, 561-3. sz., 753. p., 1943. december 10., 564. sz., 759–760. p., 1943. december 31.
- ⁴¹ *Die Weizsäcker Papiere, 1933–1950*, 336. p.
- ⁴² Antonescu marsall 1943 őszén kijelentette, a román erőket nem vonhatja vissza a keleti frontról, mivel az szakítást jelentene Németországgal. Az olasz kiugrás tanulságai alapján úgy vélekedett, Hitler kellő erővel rendelkezik ahhoz, hogy megtoroló intézkedéseket tegyen, őt megbuktassa, a helyére vasgárdista bábkormányt tültsen, Erdélyt pedig teljesen Magyarországnak juttassa. L.: GIURESCU, Dinu C.: *Romania in the Second World War (1939–1945)*, Columbia University Press, New York, 2000, 282. p.
- ⁴³ L. BALOGH: *i.m.*, 503–504. p.
- ⁴⁴ *A Wilhelmstrasse és Magyarország*, 561-2., 1. sz. melléklet, 752. p.
- ⁴⁵ VARGYAI Gyula: A Magyarország megszállását okozó német katonai döntési mechanizmus, *Új Honvédségi Szemle*, 1994/3., 46. p.; QUINLAN, Paul D.: *Clash over Romania: British and American Policies towards Romania: 1938–1947*, American Romanian Academy of Arts and Sciences, Oakland (California), 1977, 91. p.
- ⁴⁶ MOL, K 64 1943-32-101. res. pol., illetve 98. res. pol., 1943. március 23.; DUBICKI: *i.m.*, 22–25. p.
- ⁴⁷ MESZERICS Tamás: Undermine, or Bring Them Over: SOE and OSS Plans for Hungary in 1943, *Journal of Contemporary History*, vol. 43(2), 2008, 198–199. p., 203–207. p., 210–215. p.
- ⁴⁸ CSATÁRI: *i.m.*, 248–249. p.; HILLGRUBER, Andreas: *Hitler, König Karol und Marschall Antonescu*, Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte 5., Wiesbaden, 1965, 197. p.; QUINLAN: *i.m.*, 85. p.; SZEGEDY-MASZÁK: *i.m.*, 204–205. p.
- ⁴⁹ Maniu tapogatódzásait a britek a Kreml tudomására hozták 1942-ben, az előnyöket ecsetelve, ott azonban sokáig elzárkóztak. L.: QUINLAN: *i.m.*, 82–85. p. Beneš előzetes levelét említi ROMSICS Ignác: *Bethlen István. Politikai életrajz*, Osiris Kiadó, Budapest, 1999, 424. p. L. még Beneš és Maniu vonatkozásában: CZETTLER Antal: *A mi kis élethalál kérdéseink: a magyar külpolitika a hadba lépéstől a német megszállásig*, Magvető, Budapest, 2000, 408. p.; COUNTESS OF LISTOWEL: *i.m.*, 186. p.
- ⁵⁰ *Magyar–brit titkos tárgyalások 1943-ban*, 71. sz., 245–248. p. L. még: BÀN D. András: *Pax Britannica. Brit külügyi iratok a második világháború utáni Kelet-Közép-Európáról: 1942–1943*, Osiris, Budapest, 1996, 152–169. p.
- ⁵¹ Grigore Gafencu (1892–1957) román újságíró, politikus. 1938–1940 között külügyminiszter.
- ⁵² L. BALOGH: *i.m.*, 509. p.; TEJCHMAN: *i.m.*, 288–289. p.
- ⁵³ ROTHWELL, Victor: *Britain and the Cold War 1941–1947*, Jonathan Cape, London, 1982, 188–190. p. Maniu német nyelven írott levelét közli TEJCHMAN: *i.m.*, Appendix 1, 292–296. p.
- ⁵⁴ GOSZTONYI Péter: Beneš–Sztálin–Molotov-tárgyalások Moszkvában, 1943 decemberében (Dokumentum), In: Uő.: *Háború van, háború! Újabb szemelvények Magyarország második világháborús történetéből*, Népszava, Budapest, 1989, 29. p.

- ⁵⁵ Idézi ROMSICS: *Bethlen István*, 1999, 424. p.
- ⁵⁶ *Uo.*
- ⁵⁷ GIURESCU: *i.m.*, 306–353. p., 283. p. Az amerikai jelentést idézi *Uo.*, 287. p. Mihai Antonescu 1943 novemberében leszögezte: nem fordulnak a németek ellen, mert az adott helyzetben „meg van kötve a kezük”.
- ⁵⁸ TEJCHMAN: *i.m.*, 290. p. Vö. LIPCSEY, Ildikó: *Romania and Transylvania in the 20th Century*, kézirat, 48. p. L. a Corvinus Library című virtuális könyvtárban: Hungarian History, <<http://www.hungarianhistory.com/lib/lipcsey/>> (letöltve: 2014. 08. 13.).
- ⁵⁹ TEJCHMAN: *i.m.*, Appendix 1., 293. p.
- ⁶⁰ L. BALOGH: *i.m.*, 505. p. L. még L. Balogh 56. jegyzetét a következőkben ismertetett levéltári dokumentumra vonatkozóan: *Uo.*, 521. p.
- ⁶¹ MOL, K 63, 1944-27/1/6, 272. csomó, fol. 62-70.
- ⁶² MILOTAY István: *Egy élet Magyarorszáért. Ami Horthy emlékirataiból kimaradt*, Gede testvérek Bt., Budapest, 2001, 204–205. p. Vö. ROMSICS: *Bethlen István*, 1999, 424. p.; *Vallo-mások a holtak házából. Ujszászy István vezérőrnagynak, a 2. ökf. osztály és az Államvédelmi Központ vezetőjének az ÁVH fogságában írott feljegyzései*, szerk. HARASZTI György, Állam-biztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – Corvina, Budapest, 2007, 220. p. L. még *Uo.*: 15. sz., *Maniu Gyula és a magyar kormány kapcsolatai*, 1948. augusztus 26.
- ⁶³ DREISZIGER Nándor: *Transylvania in International Power Politics during World War II*, *Hungarian Studies Review*, vol. XXXVI, No. 1-2 (2009), 101–106. p.
- ⁶⁴ KRAUJELIS, Ramojus: *The Status and the Future of Baltic States and Romania in the Strategy of Western Allies in the Early Years of the Second World War. A Comparative View*, *Revista Română pentru Studii Baltice și Nordice* (RRSBN), vol. 2, Nr. 1 (2010), 103–107. p.
- ⁶⁵ O’SULLIVAN: *i.m.*, 250–251. p.; *Dokumentumok a Lisszaboni Magyar Követség titkos le-véltárából. Magyar béketapogatódások az Egyesült Államokban*, szerk. VIDA István – URBÁN Károly, *Kritika*, 1985/3, 23–34. p. és 1985/6., 25. p.; ROMSICS Ignác: *Nagy-hatalmi politika és Magyarország a II. világháború alatt és után*, In: *Magyarország a (nagy)hatalmak erőterében. Tanulmányok Ormos Mária 70. születésnapjára*, Univer-sity Press, Pécs, 2000, 524. p. – Eden külügyminiszter 1943. október végéig soha nem nyilatkozott egyértelműen úgy, hogy Magyarország tekintetében Moszkva mondhatná ki a végső szót. L. még: BARKER, Elisabeth: *British Policy in South-East Europe in the Second World War*, MacMillan, London, 1976, 255. p. L. Maniu hely-zetére a szovjet térnyerés függvényében: LIPCSEY: *i.m.*, 49. p.; ONIȘORU, Gheorghe: *Romanian Diplomacy and the Issue of the Armistice (1943–1944)*, *Journal of Euro-pean Studies and International Relations* (București, Editura Pro Universitaria), vol. III, 1/2012, 9–10. p.
- ⁶⁶ BURGER, Ulrich: *Von der Zusammenarbeit über die Konfrontation zur Auflösung. Die Strategie der Kommunisten in Rumänien zur Gleichschaltung des Parteiensystems zwischen 1944 und 1948*, In: *Gleichschaltung unter Stalin? Die Entwicklung der Parteien im östlichen Europa 1944–1949*, hrg. CREUZBERGER, S. – GÖRTEMAKER, M., Schöningh, München–Paderborn, 2002, 128–130. p.; O’SULLIVAN: *i.m.*, 253. p.

⁶⁷ MIKÓ Imre: Bánffy Miklós emberközelben, In: *A nagyúr – Bánffy Miklós emlékezete*, Nap Kiadó, Budapest, 2008, 145. p.

⁶⁸ RL, C/6., Bánffy irathagyatéka, 5. sz. dob., IV./4./b.; MAJOR (közl.): Bánffy Miklós irathagyatéka, 236. p.

⁶⁹ RL, C/6., 5. sz. dob., IV./4./b., illetve Uo. IV./5./d.